

RECENSIES

bewustwording der burgerij op politiek gebied. Gedurende het tijdvak van het absolutisme en de oligarchie hielden zij het vuur van de middeleeuwse burgervrijheid brandende, meestal op een zeer laag pitje, maar soms hoog opvlammend en dit is ongetwijfeld van betekenis geweest voor latere ontwikkelingen. Deze betekenis valt uiteraard moeilijk te wegen.

Uit het voorgaande ziet men dat het nieuwe werk van deze productieve auteurs, evenals hun vroegere publicaties, niet alleen een aanzienlijke lacune in onze historische kennis heeft aangevuld, maar ook heel wat discussiestof oplevert over fundamentele problemen van ons verleden.

J. Hovy

C. Fasseur, *Kultuurstelsel en koloniale baten. De Nederlandse exploitatie van Java 1840-1860* (Proefschrift Leiden, Leidse Historische Reeks XX; Leiden: Universitaire Pers, 1975, 308 blz., f 39,50, ISBN 90 6021 253 3).

Fasseurs tijdstip om te promoveren is gunstiger dan het mijne (1955). Toen leefden nog de twee mannen die op het terrein van de koloniale literatuur tegenover elkaar stonden: Gerretson en Gronggrijp. Als promovendus had ik de euvele moed beiden in een stelling aan te vallen. De eerste met te poneren: 'De uitspraak van Gerretson dat het cultuurstelsel de grootste weldaad is, die Nederland aan Indië heeft geschonken, is met een juiste opvatting van de kolonisatie in strijd' (*De sociaal-economische invloed van Nederlands-Indië op Nederland*, historische inleiding, 18, 19). De tweede met de stelling: 'Dat het onmogelijk is het cultuurstelsel in zijn geheel te be- en veroordelen' (Gronggrijp, *Eenige oude en nieuwe meningen over het cultuurstelsel (1940)* 10) moet afgewezen worden'. Gerretson riep mij in een kamertje op het Binnenhof op het matje. Gronggrijp schreef mij bij de promotie aanwezig te zullen zijn.

Sedertdien zijn de tegenstellingen afgezwakt. Belangrijk is dat ook een niet-Nederlander, Van Niel, zich met het cultuurstelsel heeft beziggehouden. Tijdens zijn studietijd raakte ik met hem bevriend. Soms klonken zijn opmerkingen mij vreemd in de oren.

Nu ligt hier voor mij het proefschrift van Fasseur. Nog nooit kwam mij een zo goed gedocumenteerde studie onder de ogen. Bij een tekst van 205 bladzijden behoort een apparaat van 1362 noten! Zij getuigen van een immens onderzoek, met name in archieven. Zes fraaie illustraties en een kaart van Java uit 1841 verluchten het boek, dat afgesloten wordt met een indrukwekkende lijst van bronnen en literatuur en een personenregister.

Een 'Samenvatting' maakt het mogelijk zich snel op de hoogte te stellen van de behandelde stof. Aan de hand van een systematisch onderzoek van de archieven is het cultuurstelsel opnieuw geanalyseerd. Van twee perioden zag de schrijver af, namelijk de periode tussen 1830-1840 en van die na 1860. De motivering bevredigt niet. Deze luidt: de nadruk viel op de periode 1840-1860, toen de batig-slot-politiek hoogtij vierde. Maar dat deed zij evenzeer tussen 1830-1840. 1860 werd gekozen omdat toen de koloniale kwestie van allesoverheersende betekenis was geworden. Maar door te stoppen op dit moment voelt de lezer zich teleurgesteld. Hij wil weten hoe het verdere verloop was. Wel noemt Fasseur (198) even de Agrarische Wet en de Suikerwet, maar wat deze inhielden blijft verzwegen. Alleen ingewijden kennen de inhoud.

Het zou zeer te betreuren zijn, zo de lezers zich beperkten tot de genoemde 'Samenvatting'. Het boek brengt correcties aan en geeft bovendien een aantal pakkende, soms

pikante bijzonderheden. Met spanning leest men over de poging van koning Willem III om aan een hoveling een winstgevend suikercontract toe te spelen wegens gewichtige diensten aan zijne majesteit bewezen. Figuren als J. C. Baud, Rochussen, Van Hoëvell en anderen worden opnieuw belicht. Natuurlijk valt de nadruk op het vele aangeboden materiaal. Men kan niet anders dan grote bewondering hebben voor het bijeenbrengen daarvan. Het zij mij vergund op een enkel punt in te gaan.

De batig-slot-politiek roept natuurlijk de vraag op: hield men het voor rechtmatig, dat de koloniale winsten naar het moederland werden overgemaakt. Fasseur wijst op Van Hoëvell, die als een der eersten wees op de zedelijke roeping van Nederland tegenover de overzeese bezittingen. Er kunnen nog anderen genoemd worden. In 1853 schreef Cornets de Groot:

Thans zijn wij verplicht om veele van de millioenen, die deze staatkunde [dat wil zeggen de batig-slot-politiek, R] uit Indië heeft getrokken, aan dat land terug te geven, zullen wij het behouden en eenige directe voordelen in de toekomst bij voortdoring mogen verwachten (*Aanmerkingen op het ontwerp van wet tot vaststelling van een R.R. van Ned. Indie*).

Ik geef toe dat deze passage in het geheel niet rept van een zedelijke roeping. Toch was het een daad van moed om dit standpunt in 1853 in te nemen. In 1863 is er het boekje van de zendeling P. Jansz., *De koloniën Nederland ten vloek of ten zegen?*: 'Zouden wij willen dat bijvoorbeeld de Fransen met de opbrengsten van ons vaderland zich verrijken? De opbrengst van veld en arbeid behoort de inheemsche bevolking toe!' Twee jaar later schrijft H. C. van de Wijk in *Onze koloniale staatkunde* dat het aanvaarden van een batig slot diefstal is. De genoemde boeken ontbreken in de literatuurlijst.

Op bladzijde 60 vermeldt Fasseur dat er in de dagbladen en tijdschriften tot 1848 weinig belangstelling was voor Indische onderwerpen. Hij wijst als uitzondering op de in 1842 opgerichte *Indische Bij*, die op de hand van het gouvernement was en na een jaar verdween. Ik mis hier de jaarlijkse *Bijdragen tot de kennis der Nederlandsche en vreemde koloniën*, die van 1844-1847 verschenen. Weliswaar stond hierin de vrijlating der slaven primair (en dus West-Indië), maar er waren toch artikelen bij die Baud en de zijnen met wrevel moeten hebben vervuld.

Doch de geldbehoefte van Willem I, die, over een van de welvarendste landen der wereld regerende, in vijftien vredesjaren de renten der oude staatsschuld verdubbeld had, verlangde weldra spoedig vruchten van de kort tevoren uit 's vijands hand terug ontvangen koloniën. Men bezuinigde op de onmisbaarste behoeften. Men voerde een dwangstelsel van cultuur in, van hetwelk de Heer Itier die in 1845 het eiland bezocht, de volgende schilderij ophangt: *retirer du pays le plus gros produit possible sans trop s'embarasser du sort des populations conquises, pousser le principe de l'exploitation de l'homme jusqu'a ses limites extrêmes . . .*: telle est la pensee profondément empreinte dans les actes du gouvernement hollandais a Java.

Op bladzijde 200 schrijft Fasseur dat de literatuur over het cultuurstelsel grotendeels verouderd is omdat een systematisch onderzoek in de archieven tot dusver achterwege bleef. Die uitspraak gaat mij veel te ver. Ik stel voorop dat Fasseurs studie zeer verhelderend werkt, veel correcties aanbrengt, veel nieuwe gegevens verstrekt. Maar de literatuur uit de negentiende eeuw bevat veel rapporten, die aan de archieven zijn ontleend en daarom

RECENSIES

nog steeds van waarde zijn. Ik denk bijvoorbeeld aan het niet in de literatuurlijst vermelde werk van de Engelsman J. W. B. Money, *Java or how to manage a Colony*, in 1861 vertaald door Steyn Parvé. Curieus is het dat Van Bosse in juli 1861 in de Tweede Kamer verklaarde: 'Volgens Money heeft Indië meer opgebracht, dan in 'slands kas is gestort'. Er werd 27 mei 1862 een commissie van onderzoek ingesteld. Deze constateerde inderdaad een tekort van 114 miljoen gulden. In 1865 deelde Fransen van de Putte mee dat het grootste deel teruggevonden was. Hij schreef de chaos toe aan de boekhouding, die tussen 1830 en 1840 allesbehalve in orde was.

Wat onze eeuw betreft: *De Utrechtse Bijdragen*, die met name onder Gerretson tot stand kwamen zijn nog steeds zeer waardevol. In de literatuurlijst, hoe indrukwekkend ook, mis ik nogal wat schrijvers, die van belang zijn voor het onderwerp. Ik beperk mij tot het noemen van enkele: J. H. Boeke, S. J. Ottow, P. J. C. van der Stok.

R. Reinsma

D. Giltay Veth en A. J. van der Leeuw, *Rapport door het rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie uitgebracht aan de minister van justitie inzake de activiteiten van drs. F. Weinreb gedurende de jaren 1940-1945, in het licht van nadere gegevens bezien* (2 dln, Den Haag: Staatsuitgeverij, 1976, I: xlii + 853 blz., II: xl + 829 blz., ISBN 90 12 01068 3).

Er valt waarschijnlijk niets te bedenken, dat een recensent zo radeloos kan maken als het in 1976 verschenen rapport van D. Giltay Veth en A. J. van der Leeuw, namens 'het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie uitgebracht aan de minister van justitie inzake de activiteiten van drs. F. Weinreb, gedurende de jaren 1940-1945, in het licht van nadere gegevens bezien', zoals de reeds dadelijk tot op het merg ambtelijk-serieuze titel luidt: kortweg het Weinrebrapport. Twee omvangrijke delen, 1657 bladzijden de bijlagen inbegrepen, onderverdeeld in 80 hoofdstukken; gebaseerd op zo'n 3000 rapporten, 4000 brieven, honderden interviews en daarbij de verwerking van het reeds bestaande materiaal, het Weinreb-proces uit de jaren 1945-1948 en alle publikaties tijdens en na dat proces ... genoeg om een stijve leesnek bij te krijgen. De opdracht van mr. Polak, de minister van justitie in 1970, aan Oorlogsdocumentatie was duidelijk: Uit te zoeken of de activiteiten van Weinreb in de jaren 1940-1945 reden gaven om diens veroordeling na de oorlog nu weer als onjuist te veroordelen. De man was na lang geharrewar in oktober 1948 tot zes jaar gevangenis veroordeeld door de bijzondere Raad van Cassatie. Reden: hij had door zijn gewaagde en ondoorzichtige machinaties tijdens de bezetting om zichzelf en zijn gezin te redden tenslotte andere Joden lichtzinnig in het verderf gestort en enkelen zelfs regelrecht aan de Duitsers verraden. Ook al wilde de rechtbank zijn oorspronkelijk goede bedoelingen erkennen en wel met name zijn streven om bedreigde lotgenoten via zijn fictieve lijsten, die de Duitsers zand in de ogen moesten strooien, te redden, de slachtoffers die dit spel had gevergd, nodeloze slachtoffers wel te verstaan, gaven de doorslag en het oordeel luidde schuldig. Bij gratiebesluit kwam Weinreb in 1948 voorwaardelijk vrij.

Feitelijk betrof het dus in 1970 een theoretische kwestie: het ging niet om de vangst en verlate veroordeling van een oorlogsmisdadiger. Het ging om eerherstel van een man, die schuldig was bevonden en zijn straf inmiddels had gekregen. Het nieuwe onderzoek kon tot drieërlei uitslag leiden: 1. Weinreb is onschuldig en zijn straf was onverdiend (waarmee uiteraard een heel ander 'schuldprobleem' zou opdoemen, te weten dat van de naoorlogse rechtspraak). 2. De man is terecht veroordeeld overeenkomstig zijn schuld. 3. De man is nog schuldiger dan zijn rechters in 1948 dachten.